

TEMATIKAI ÉS SZINTAKTIKAI SZERVEZŐDÉSEK KOREFERENCIÁLIS ÖSSZEFÜGGÉSEI

B. FEJES KATALIN

1. Abból a három évtizedből, amelyben e nagy múltú tanszéken együtt dolgoztunk Valival, azaz M. Korchmáros Valériával, csupán az első harmadban, a hetvenes években tanulhattuk a magyar szintaxist Deme Lászlótól, de az akkor tanultak mindmáig elkísérnek bennünket. M. Korchmáros Valéria számos tanulmányában, de két önálló kötetében is Deme László alapművére épít (M. Korchmáros 1992 és 2006), jómagam egyes szövegek koreferencia-láncainak fölfejtésében követem a vizsgált szintaktikai alakulatok Deme László-féle szinteződését és tömbösödését. A következőkben erre mutatok be két, egymáshoz közeli példát.

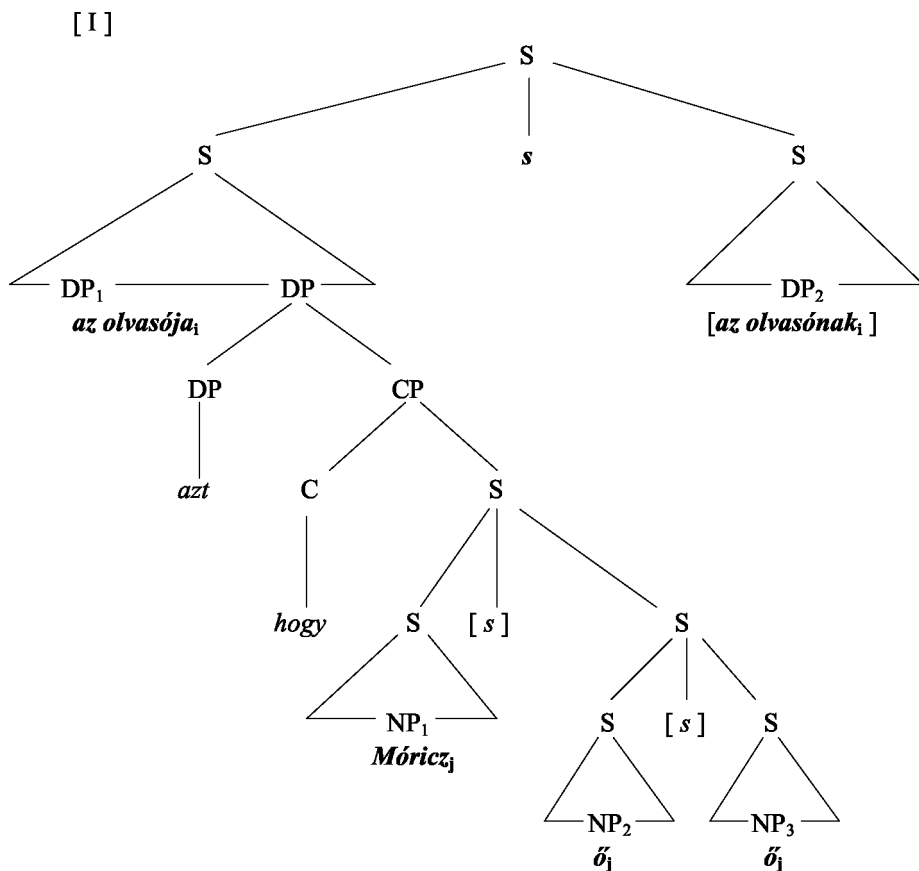
2. Nincs olyan szövegkutatás, amelyben a koreferencialitást mint a szöveg-összefüggőség egyik vetületét ne vizsgálnák. Érthető hát, hogy szakirodalma – a kelet-európai régióban B. Palek 1968-as könyvével kezdődően – óriási. Itthon – 1997-től kezdődően – Petőfi S. János irányításával az *Officina Textologica* munkatársai folytattak összehangolt vizsgálatokat, egyidejűleg Tolcsvai Nagy Gábor is megkülönböztetett figyelmet fordított a témára (Tolcsvai Nagy 2001: 180–242). A vizsgálatok azonban, paradox módon, inkább a vizsgálhatóság kételyeit erősítették fel; a gazdag jelenség-vizsgálatokból nemigen sikerült megragadható formákat elvonatkoztatni, így a nyelvész, aki mégiscsak – morfológiai, valamint szintaktikai – formák feltárásában és leírásában érzi otthon magát, olyan lehetőségek után néz, amelyekben a koreferenciális láncolódás egy-egy szintaktikai szerepű tematikai elemét tudja vállatára fogni.

2.1. Saját vizsgálataim a koreferencialitás szintaktikai összefüggéseire irányulnak a kettőnél több tagú alakulatokban (B. Fejes 2005: 62–72), majd – ezeken belül – a globális kohéziót alkotó tematikai elemek szövegszervező összefüggéseire. Ezek közül már korábban felfigyeltem két szereplőnek, az olvasónak és az írónak (jelen esetben Móricznak) egymással összefüggő szerepére egy Móricz Zsigmonddal kapcsolatos Illés Endre-szövegben, ahol is csak a koreferencia-viszonyok fölfejtésével lehet egyértelmű választ kapni arra a kérdésre, hogy *melyiküknek* (az olvasónak vagy pedig Móricznak) „kellett [-e] megremegni a távoli morajtól”.

A koreferáló elemek szintaktikai helyzetét ágrajzos modellen lehet reprezentálni. Emlékeztetőül ide idézem a már korábban (B. Fejes 2005: 62–72) bemutatott összetett mondatot.

(1) „Ezeknek az írásoknak az olvasója sokszor azt érezhette: Magyarországot egyedül Móricz járja akkoriban, ezeket a figurákat csak ő láthatta meg, hírt csak ő adhatott róluk, s meg kellett remegni a távoli morajtól.”

(Illés Endre 1976: 88)

Az idézett szövegrész elemzésében természetesen nem a válasz megtalálása lett fontos a vizsgálat számára (az [I] ábra szerint az *olvasónak*), hanem az, hogy az együtt referáló főnevek (**DP₁**, **DP₂**) és (**NP₁**, **NP₂**, **NP₃**) hol helyezkednek el a szintaktikai szerkezetben. Kétségtelen, hogy a szintaktikai szerkezet ilyen fokú részletessége pontosabban jelöli ki a koreferáló elemek szintaktikai helyét, mint a lineáris-tömbös ábrázolás, mégis érdemes összevetnünk a kettőt a vizsgált koreferenciális összefüggések alapján. Az öt tagmondaton végighúzódnó két koreferenciális lánc együtt mozog a tagmondatok hierarchikus elhelyezkedésével, így a főkapcsolás helye egyben az első tagmondatban induló koreferenciális lánc folytatását jelenti. Próbáljuk meg a lineáris-tömbös megoldáson jelölni a koreferáló elemek elhelyezkedését:

$$((F \text{ az olvasója}_i \text{ azt}_{/ \text{hogy}} (m_1 \text{ Móricz}_i - (m_1 \text{ ő}_j - m_1 \text{ ő}_j))) s (F [\text{az olvasónak}_i]))$$

Példánk alapján azt mondhatjuk, hogy ilyen módon a szövegmondatok lineáris egymásutániságán jól reprezentálható az indexált koreferáló elemek együttmozgása a

tagmondatok szinteződésével és tömbösödésével: a főmondatok szintjén szerveződik az olvasó anaforikus szekvenciája, a mellékmondati szinten pedig a *Móriczot* reprezentáló elemek sora.

2.2. A szöveghelyzet az alábbiakban idézett, (2) jelű szövegrészletben az előzőleg vizsgált szöveghelyzetével csaknem azonos, a különbséget egy többlet tematikai elem adja. Az idézett szöveg írója itt Németh László, a szövegben szerepeltetett „*prédikáló író*” L. Tolsztoj, valamint a Tolsztoj-szöveg (*Kreutzer szonáta*) olvasója. A harmadik tematikai elem Tolsztoj elbeszélésének fő szereplője: *a férj*.

A mondategységek tömbösödése⁵

(2) „¹*A Kreutzer szonáta első fejezetein zúgolódhat az olvasó (²főként [akkor], ³ha nem veszi figyelembe, ⁴hogy itt egy őrült és gyilkos okoskodik), de ⁵amikor a férj a házi hangverseny után a gyűlésre utazik, ⁶a vidéki szállodában fölébred, ⁷a gyanú belekap, s ⁸tarantásán megindul hazafelé, ⁹ő sem tud mást tenni, ¹⁰mint [azt], ¹¹amit a prédikáló író: [vagyis azt, hogy] ¹²engedelmeskedik a szemére tóduló vízióknak.*”

(Németh László 1975: 35)

Lineáris reprezentálás:

$[(1 - (2^{[akkor]} /_{ha} (h_1 / t_2))) de ((h_1 + h_1 + h_1) s h_1) \setminus 9 /_{mint} [azt] / (h_1 /_{amit} t_2) [vagyis az /_{hogy} t_2]]$

A koreferáló elemek szintaktikai helye⁶

A megkülönböztető (alterátor) szekvencia három eleme:

DPi = az író (az általa írt *Kreutzer szonáta első fejezetei*),

DPj = az olvasó,

DPk = a férj, egy őrült és gyilkos

A 12 mondategységre tagolódó komplex megnyilatkozás a *de* kötőszóval jelölt ellentéttel tagolódik közvetlenül két fő tömbre: (1–12) = ((1–4) *de* (5–12)).

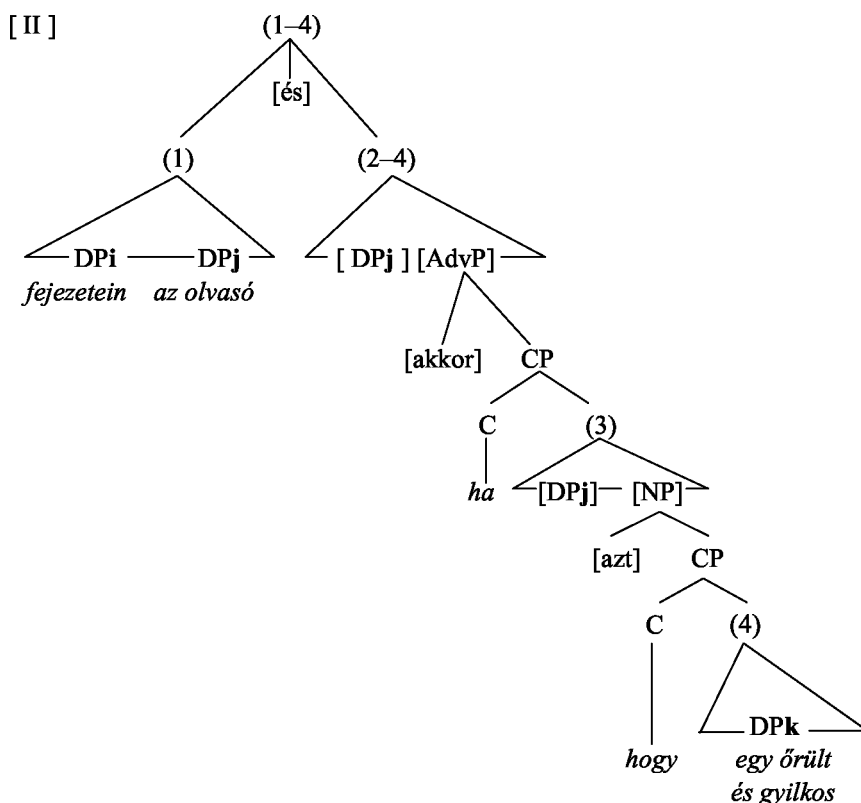
Az első fő tömb (1–4) szintaktikai tagolódása: „¹*A Kreutzer szonáta első fejezetein zúgolódhat az olvasó (²főként , ³ha nem veszi figyelembe, ⁴hogy itt egy őrült és gyilkos okoskodik),...*

Lineáris reprezentálással: $(1 - (2^{[akkor]} /_{ha} (h_1 / t_2)))$

⁵ Az idézetben – hogy az együtt referáló elemeket lineáris rendjük szerint azonosíthassuk – megszámoztam a mondategységeket. A lineáris reprezentáláson a számok egyúttal a mondategység főmondati szintjét is képviselik, a mellékmondatokat pedig a mondatrészi szerepüket jelző kezdőbetűk. A zárójelpárokkal – Deme László reprezentációs rendjét követve – a tagmondatok tömbösödését fejezem ki (Deme 1971: 58).

⁶ A tagmondatok alárendelő viszonyában működő együttreferálást – magyar kutatásban – a két tagmondatos alakulatok esetében Kenesei István tette vizsgálat tárgyává (Kenesei 1992: 529–714). Ugyanazon főnévi szerkezetnek első (DP1) vagy második (DP2) megjelenését vetette össze a fő-, illetőleg a mellékmondati szerepükkel. Mivel az alábbi (1) és (2) példában 2, illetőleg 3 főnévi szerkezet anaforikus láncolódását vizsgáljuk, ezek reprezentálását módosítanunk kell. Ezért a (2)-ben elhagyjuk a sorrendiség itt nélkülözhető számozását; majd az (1) példában (DP) és (NP), a (2) példában az általánosan alkalmazott (DP)-k mellett az i, j és k jelek képviselik az alterációs szekvencia három tagját.

Ágrajzos reprezentálással:

Kommentár

A második fő tömb (5–12) az ⁵*amikor* (⁵⁻⁸) \ ([akkor] ⁹⁻¹²) viszonyaként tagolódik két altömbre: előre vetett mellékmondati tömbre, valamint főmondati tömbre.

Az előre vetett mellékmondati tömb: ... ⁵*amikor a férj a házi hangverseny után a gyűlésre utazik*, ⁶*a vidéki szállodában fölébred*, ⁷*a gyanú belekap*, s ⁸*tarantásán megindul hazafelé*, ⁹*ő sem tud mást tenni*, ...

Lineáris ábrázolással: ((h₁ + h₁ + h₁) s h₁) \ 9

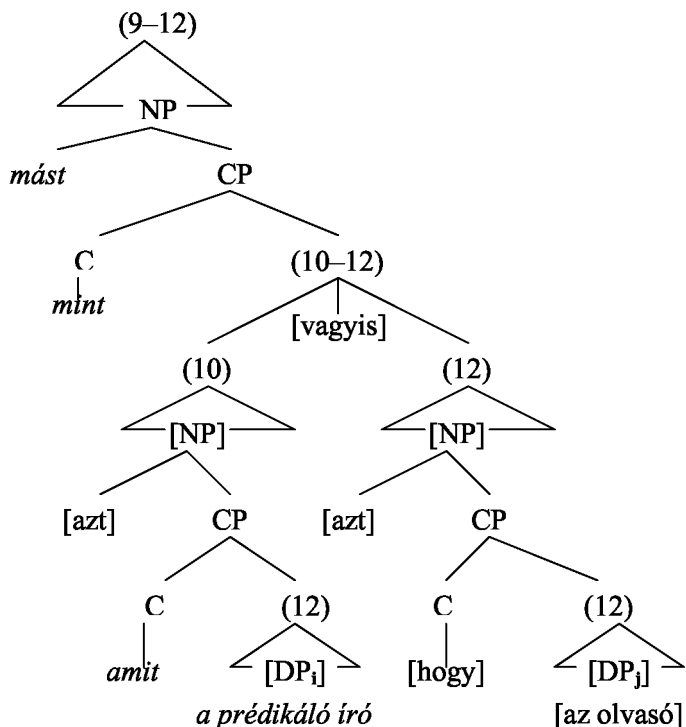
(Ennek az altömbnek az ágrajzos ábrázolását – mivel a 9-cel jelölt főmondat itt mellőzhető része – elhagyjuk.)

A második tömb – szerkezeti szempontból – fontosabb altömbje (9–12): ⁹*ő sem tud mást tenni*, ¹⁰*mint* ¹¹*amit a prédikáló író*: ¹²*engedelmeskedik a szemére tóduló vízi-ónak*.

Lineáris ábrázolással: 9 /_{mint}^[azt] / (h₁ /_{amit} t₂) [vagyis^{azt} /_{hogy}] t₂)

Ágrajzos ábrázolással:

[IV.]

Az ágrajzos reprezentáció elemeinek beépítése a lineárisba:

Az alábbiakban látható, hogy példánk lineáris ábrájába miként írhatjuk be az indexált tematikai elemeket:

[(F első fejezetein_i, az olvasó_j – (F [olvasó_j]^[akkor] /_{ha} (h₁[az olvasó_j]_i / t₂ egy őrült és gyilkos_k)) de ((amikor h₁ a férj_k+ h₁[a férj_k] + h₁[a férjbe_k]) s h₁[a férj_k]) \ ^[akkor] F ő_j /_{mint} ^[azt] / (h₁ /_{amit} t₂ a prédikáló író_i) [vagyis ^{azt} /_{hogy} t₂ [az olvasó_j]]]

Hasonló megfigyeléseket tehetünk az ábra alapján, mint az előző példában. Ebben a mondatban három tematikai elemre figyeltünk ugyan a koreferálásban, ebből azonban a mondat belső szerkezeti építkezésében, a szinteződésben és a tömbösödésben lényegében két elem játszik domináns szerepet: *az olvasó* és *a férj*. A harmadik tematikai szál (*az első fejezetein*, illetőleg a mű szerzője, *a prédikáló író*) együtt lép be a mondat szerkezetébe, és együtt is mozog az *olvasó* tematikai elemmel. A hierarchikus elrendeződésben – a másik kettőtől eltérően – mindig alsóbb szerkezeti szinten találjuk a *férj*re vonatkozó koreferenciális elemeket. Azt is láthatjuk, hogy a hierarchikus elren-

dezés mindig relatív, hiszen befolyásolja az értelmi (tartalmi-logikai) tagolást tükröző tömbösödés.

3. A koreferenciális szerveződés hierarchikusságáról már korábban is voltak jelenség szintű megfigyeléseim, lényegében erre összpontosítottam ugyanis, amikor a szintaxis és a koreferencialitás összefüggéseit vizsgáltam teljes szövegekben (B. Fejes 2005: 105–17). A teljes szövegre vetített tematikai szerveződés vizsgálatának eredménye lett a 'koreferencia-nyalábok' szintjének az elkülönítése. A jelen elemzésben arra kerestem választ, hogy a szöveg alsóbb szerveződéseinek egységeiben, a többszörösen összetett mondatokban mutat-e reprezentálható összefüggést a koreferenciális elrendeződés a szerkezeti megoldással. Ha igen, akkor ez megbízható bázisa lehet a szintaxis koreferenciális szerveződése megjelenítésének.

IRODALOM

- B. Fejes Katalin 2005: *Szintaxis és koreferencialitás*, Szeged, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó.
- Deme László 1991: *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Illés Endre 1976: *A só íze*, Budapest, Magvető Kiadó.
- Kenesei István 1992: Az alárendelt mondatok szerkezete, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- M. Korchmáros Valéria 1992²: *Mondattan I.* Deme László egyetemi előadásai alapján, Szeged, JATE BTK.
- M. Korchmáros Valéria 2006: *Lépésenként magyarul. Magyar nyelvtani kézikönyv*, Szeged, SZTE Hungarológiai Központ, 287–300.
- Németh László 1975: Tolsztoj inasaként, in *Megmentett gondolatok*, Budapest, Magvető–Szépirodalmi.
- Palek, Bohumil 1968: *Cross-Reference. A Study from Hyper Syntax*, Praha, Universita Karlova.
- Petőfi S. János főszerk. 1997: *Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001: *A magyar nyelv szövegtana*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

COREFERENTIAL RELATIONS OF THEMATIC AND SYNTACTIC TEXTUAL ORGANIZATIONS

KATALIN B. FEJES

This paper investigates two aspects of text organization relations, viz., coreferentiality, on the one hand, and thematic elements that contribute to global cohesion, on the other hand, in constructions made up of more than two members. The attached figures indicate the places which coreferential nouns (DP_1 , DP_2) and (NP_1 , NP_2 , NP_3) occupy in multiple compounds.

